

**MÖVZU 2: «Dövlətin əsas qanunu - Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyasının anlayışı və hüquqi təbiəti»**

P L A N:

GİRİŞ

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının anlayışı və inkişaf tarixi.
2. Konstitusiyanın hüquqi xüsusiyyətləri və funksiyaları.
3. Konstitusiyanın strukturu və növləri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər və əlavələr edilmə qaydaları.

NƏTİJƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. . Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. İ. Jəfərov. Bakı, 2010.
3. «Konstitusiya hüququ» (dərslık). Z. Əsgərov. Bakı, 2010.
4. Konstitusiya hüququ (Mühazirə mətnləri). Fəxrəddin Nağıyev. Qanun-2009
5. Xarici ölkələrin Konstitusiya (dövlət) hüququ. B. A. Straşun (E.Abdullayevin redaktəsi ilə tərcümə). Bakı - ABU - 2001.
6. Vobrov N.A. «Qarantii realizacii qosudarstvenno – pravovix norm».
7. «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi».X.İsmayılov.Bakı,2006.
8. «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddələrinin şərhı». Y.Xəlilov. Bakı -2007
9. «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» 18.10.1991

GİRİŞ

Konstitusiyaya (latınca *constitutio* - təsis etmə, quruluş) termini hələ antik mütəfəkkirlər tərəfindən işlədilmişdir. Roma imperatorlarının dekretlərinin bir növü belə adlanırdı. Feodalizm dövründə «əsas qanun» ifadəsi də işlədilmişdir. Hazırda bu ifadə konstitusiyanın analoqu kimi istifadə edilir. Lakin nə antik dünyada, nə də orta əsrlərdə konstitusiyanın müasir anlamı olmamışdır, o dövrlərdə bütün cari hüquqyaratma fəaliyyətinin hüquqi bazası ola biləcək əsas qanunlar da yox idi. Belə bir aktiv zəruriliyinin nəzəri əsaslandırılması, «konstitusiya» anlayışının işlənilib hazırlanması və ilk konstitusiyaların (ABŞ-ın 1787-ci il, Fransa və Polşanın 1791-ci il) qəbulu xalqın geniş təbəqələrinə rəhbərlik edən gənc inqilabçı burcuaziyanın feodal quruluşuna və feodal hüququna qarşı mübarizəsi ilə bağlı idi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsini hazırlamaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul edilmiş və noyabrın 27-də qüvvəyə minmişdir.

24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Sual 1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının anlayışı və inkişaf tarixi

«Konstitusiya» termini latın sözü olub təsis etmə, «quruluş» mənasını verir. Konstitusiya dövlətin əsas qanunu kimi qədim və orta əsrlərdə məlum deyildi. Lakin islam hüquq tarixində ümumi hüquq və vəzifələri təsbit edən ilk yazılı sənəd Həzrət Peyğəmbərə aid edilən Mədinə şəhər-dövlətinin Konstitusiyası mövcud olmuşdur. Həzrət Peyğəmbərin 662-ci ildə Mədinəyə köçən kimi «kitab» və «səhifə» adlanan yazılı konstitusiya hazırlatması çox önəmli hadisədir. Həmin Konstitusiya 47 maddədən ibarət idi. Bu konstitusiyada həm də vətəndaşların hüquq və vəzifələri göstərilmişdir. Eyni zamanda roma imperatorlarının dekretlərinin bir növü də konstitusiya adlanırdı. Lakin nə antik dünyada, nə də orta əsrlərdə konstitusiyanın müasir anlamı olmamışdır.

İlk yazılı Konstitusiya ABŞ-ın 1787-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasıdır. Avropada isə ilk Konstitusiyalar Fransada və Polşada 1791-ci ildə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - yüksək hüquqi qüvvəsi olan, ictimai münasibətlərin ən mühüm sahələrini nizama salan, Azərbaycan Respublikasının ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan və tətbiq edilən, qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən, referendum yolu ilə qəbul edilən, cəmiyyətin və dövlətin əsaslarının hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq prinsiplərə və normalara uyğun olaraq təşkil edilməsinə yönəldilmiş xalqın iradəsini birbaşa ifadə edən, insanın, onun hüquq və azadlıqlarının ali dəyərə malik olması mövqeyindən çıxış edən normativ-hüquqi aktdır.

Azərbaycan xalqı XIX əsrin əvvəllərindən itirilmiş dövlət müstəqilliyini 1918-ci il mayın 28-də bərpa edərək Şərqdə ilk Demokratik Respublika yaratdı. ADR-in Konstitusiyası qəbul edilməsə də Konstitusiyanı 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Milli Şuranın qəbul etdiyi «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi» əvəz etmişdir. İstiqlaliyyət bəyannaməsində göstərilirdi:

- Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər. Jənubi və Şərqi Qafqazdan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir;

- Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində mülkiyyətindən, dilindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişaf üçün bütün imkanlar verir;
- Müəssisələr Məclisi çağırılana kimi bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Milli Şura və onun qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur **(8.səh.403)**.

Sovet Rusiyasının 1920-ci il 28 aprel tarixli işğalından sonra Azərbaycanın ictimai və dövlət quruluşunda mövcud qaydalar ləğv edildi və yeni sovet reciminin formalaşdırılmasına başlandı. Azərbaycanın sovetləşməsi başa çatdıqdan sonra 1921-ci il mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR-in fəhlə, kəndli, əsgər və matros sovetinin birinci qurultayı keçirildi. Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası qurultayın müzakirəsinə verildi. 1921-ci il mayın 19-da I Sovetlər Qurultayı Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını təsdiq etdi.

Konstitusiyaya görə ləğv edilmiş Azərbaycan İnqilab Komitəsi əvəzinə yeni hakimiyyət strukturları yaradıldı. Azərbaycan SSR-də ali qanunverici orqanı fəhlə, kəndli, əsgər və matros deputatları Sovetinin qurultayı idi. Qurultaylararası dövrdə qurultay tərəfindən seçilmiş Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi ali qanunverici və nəzarət orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan SSR Konstitusiyasına görə ali icraedici hakimiyyət orqanı Xalq Komissarları Soveti idi. İcraedici orqan olan XKS-i Sovetlər qurultayı və Azərbaycan MİK qarşısında məsul olmaqla ona hesabat verirdi.

Konstitusiya ali qanunverici orqan olan Ömumazərbaycan Sovetlər qurultayının çağırılmasını ildə iki dəfədən az olmayaraq müəyyən edirdi. Sovetlər qurultayının iclaslarını aparmaq üçün seçilmiş Rəyasət Heyəti müəyyən edilirdi. Nümayəndələrinin səlahiyyətli olmasını müəyyən etmək üçün qurultay mandat

komissiyasını seçirdi. Konstitusiyanın 32-ci maddəsində Sovetlər qurultayının və MİK-in səlahiyyətlərinə daxil olan ümumdövlət əhəmiyyətli aşağıdakı məsələlər göstərilirdi.

1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasını təsdiq etmək;
2. Konstitusiyaya dəyişiklik və əlavələr etmək;
3. Daxili və xarici siyasətə rəhbərlik etmək;
4. Xarici dövlətlərlə əlaqə yaratmaq;
5. Müharibə elan etmək və sülh bağlamaq;
6. Sərhədləri müəyyən etmək və dəyişdirmək;
7. Respublikanın inzibati ərazi vahidlərini müəyyən etmək.

Sovetlər qurultayı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini təsdiq edir və ya ayrı-ayrı komissarları vəzifəsindən kənarlaşdırırdı.

1925-ci il martın 14-də IV Ömumazərbaycan Sovetlər Qurultayı Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasını təsdiq etdi.

Konstitusiyanın 2-ci maddəsi Naxçıvan MSSR-nin və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsini təsdiq edirdi. Bununla da unitar Azərbaycanın tərkibinə iki muxtar qurum daxil edildi. 1925-ci il Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan SSR-in Suverenliyi təsdiq edilirdi.

Azərbaycan SSR-in 1925-ci il Konstitusiyasına 1927 və 1931-ci illərdə əlavə və dəyişikliklər edildi.

1937-ci il martın 14-də IX fəvqəladə Azərbaycan Sovetlər qurultayı Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasını təsdiq etdi. Konstitusiyanın 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan SSR-də hakimiyyət zəhmətkeş deputatlar sovetinə məxsus olmaqla həmin hakimiyyət respublikanın siyasi əsasını təşkil edirdi.

Konstitusiyanın 4-cü maddəsində respublikanın iqtisadi əsasını sosialist mülkiyyətinin təşkil etdiyi təsbit olunurdu. 6-cı maddədə isə dövlət mülkiyyətinə torpaq, yerin təkisi, sular, meşələr, zavodlar, fabriklər, şaxtalar, filiz mədənləri, dəmir yolları, su və hava yolları, banklar, rabitə qurğuları dövlət tərəfindən təşkil

edilmiş iri kənd təsərrüfatı müəssisəsi olan sovxozlar, kommunal müəssisələr və əsas yaşayış fondları daxil edilirdi (8.521-522).

Konstitusiyanın 10-cu maddəsində göstərilən mülkiyyət formaları ilə yanaşı, şəxsi mülkiyyətin mövcudluğu da təsdiq edilirdi. Vətəndaşlara məxsus şəxsi mülkiyyətə zəhmət hesabına əldə olunan gəlir və onun xüsusi hesablarda olması, ev, həyətyanı təsərrüfat, fərdi tələbat malları və s. daxil olmaqla onlar qanunla mühafizə edilirdi.

Konstitusiyaya görə ali dövlət hakimiyyəti orqanı respublika vətəndaşları tərəfindən 4 il müddətinə seçilən Ali Sovet idi. Ali Sovetin sessiyasına sədrlik etmək və onun işini aparmaqdan ötrü Konstitusiyanın 28-29-cu maddələrinə uyğun olaraq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədrini və onun iki müavini seçirdi. Konstitusiyaya görə Ali Sovetin sessiyaları arasındakı dövrdə daimi fəaliyyət göstərən Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyəti dövlət hakimiyyəti sistemində mühüm orqanlardan biri idi.

Konstitusiyaya görə Ali icraedici və sərəncamverici orqan olan Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti təsərrüfatın, dövlət idarəçiliyinin, sosial-mədəni quruculuğun ayrı-ayrı sahələrinə rəhbərlik edirdi. Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə sədr, sədrin birinci müavini və müavin, nazirlər, dövlət plan komitəsinin sədri daxil idi. Azərbaycan SSR-in 1937-ci il Konstitusiyası, şəhər, kənd, rayon, vilayət və ölkələrdə yerli hakimiyyət orqanlarının zəhmətkeş deputatlar soveti olmasını müəyyən edirdi.

Azərbaycan SSR-in sonuncu Konstitusiyası 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkənar yeddinci sessiyasında qəbul edildi. Konstitusiyanın 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-də bütün hakimiyyət xalqa məxsusdur. Xalq dövlət hakimiyyətini Azərbaycan SSR-in siyasi əsası olan xalq deputatları sovetləri vasitəsilə həyata keçirir. 5-ci maddəyə görə dövlət həyatının ən vacib məsələləri ümumxalq müzakirəsinə verilir və ümumxalq səsverməsi vasitəsilə müəyyən edilir, 6-cı maddəyə görə isə Azərbaycan Kommunist Partiyası sovet cəmiyyətinin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsi, onun siyasi sisteminin dövlət və ictimai təşkilatlarının özəyi kimi təsdiq olunurdu.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan SSR-in iqtisadi sistemi vətəndaşların mülkiyyəti, kollektiv mülkiyyət və dövlət mülkiyyəti kimi təsbit edilirdi. Dövlət mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafı üçün zəruri şərait yaradır və bunların bərabər müdafiəsini təmin edirdi. Torpaq, yerin təkisi, sular, Xəzər dənizinin sahiləni şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, digər təbii ehtiyatlar Azərbaycan SSR xalqının milli sərvəti, Azərbaycan SSR-in dövlət mülkiyyəti hesab olunur və Azərbaycan SSR xalq deputatları Sovetləri tərəfindən vətəndaşların, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların istifadəsinə verilir.

Konstitusiyada vətəndaşlara məxsus şəxsi mülkiyyət sosialist mülkiyyəti elan olunmaqla, onun yardımçı xarakter daşdığı göstərilirdi. Kəndli təsərrüfatı və şəxsi yardımçı təsərrüfat ilə məşğul olmaq və qanunda nəzərdə tutulmuş digər məqsədlər üçün vətəndaşlar ömürlük mülkiyyətə, habelə torpaq sahələrindən istifadə hüququna malik ola bilərdi. Vətəndaşların mülkiyyəti onların şəxsi sərvəti elan olunmaqla, ondan maddi, mənəvi tələbatı ödəmək, təsərrüfat fəaliyyəti və qanunla qadağan olunmamış digər fəaliyyət üçün müstəqil istifadə etmək hüququ təsbit olunurdu. Vətəndaşın əmlaka və rəsəlik hüququ qanunla təsdiq edilir və qorunurdu.

Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə görə Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dili idi. Azərbaycanın SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarında, mədəniyyət, maarif müəssisələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin etməli və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərməsi Konstitusiyada təsbit edilmişdir.

Konstitusiyanın 104-cü maddəsinə görə Azərbaycan SSR-in ali dövlət hakimiyyət orqanı Azərbaycan SSR Ali Soveti idi. Ali Sovet 450 deputatdan ibarət olmaqla 5 il müddətinə seçilirdi. Konstitusiya ilə Azərbaycan SSR-in səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aid;

Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişiklər edilməsi;

Azərbaycan SSR tərkibində yeni muxtar respublikalar və muxtar vilayətlərin təşkil edilməsinin SSRİ Ali Sovetinin təsdiqinə verilməsi;

Azərbaycan SSR dövlət iqtisadi və sosial inkişaf planlarının Azərbaycan SSR dövlət büdcəsinin və onların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatların təsbit edilməsi;

Azərbaycan SSR Ali Sovetinə hesabat verməli olan Azərbaycan SSR orqanlarının təşkili.

1978-ci il Konstitusiyasına müvafiq olaraq qanunlar Ali Sovet tərəfindən və ya Ali Sovetin qərarı ilə keçirilən ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilirdi. Ali Sovetin ildə iki dəfə yaz və payız sessiyaları Azərbaycan SSR Ali Sovetin sədri tərəfindən çağırılırdı. Ali Sovetin sessiyaları arasındakı dövrdə daimi komissiyalar fəaliyyət göstərirdilər.

Konstitusiyanın 122-ci maddəsinə görə respublikada ali icra və sərəncam orqanı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti idi. Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri, sədrin birinci müavini, müavinləri, nazirlər və dövlət komitələrinin sədrləri təyin edilirdi.

SSRİ-də baş verən ictimai-siyasi proseslər, Ermənistanın Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini özünə birləşdirmək cəhdi, Moskvanın ermənipərəst siyasət aparması Azərbaycan xalqını və demokratik qüvvələri qəti tədbirlər görməyə vadar edirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1989-cu il 23 sentyabr tarixində «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikanın suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanunu»nu qəbul etdi. Konstitusiya qanununun 1-ci maddəsinə görə Azərbaycan SSR SSR İttifaqının tərkibində suveren sosialist dövləti elan olunurdu. Azərbaycan SSR-də bütün hakimiyyətin xalqa məxsusluğu və xalq tərəfindən formalaşması bu Qanunda təsbit olunurdu.

Qanuna əsasən ,Azərbaycan SSR-in bütün ərazisində Azərbaycan SSR-in qanunları qüvvədə idi, yalnız Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarını pozmayan SSRİ qanunları Azərbaycan SSR ərazisində qüvvədə ola bilərdi. Qanunda həmçinin göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibindən azad surətdə çıxmaq hüququna malikdir. Bu hüquq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə respublikanın bütün əhalisi arasında keçirilən referendum yolu ilə həyata keçirilə bilərdi.

Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında 1989-cu il 23 sentyabr tarixli Konstitusiyaya qanunu 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının bir sıra maddələrində əsaslı dəyişikliklər edilməsinə gətirib çıxartdı.

1990-cı il mayın 19-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR Prezidenti vəzifəsi təsis edildi. Konstitusiyaya görə Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan SSR-in Prezidenti idi.

1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» qəbul edildi. Konstitusiyaya Aktına görə Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dən mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisidir. SSRİ-in təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsinin imzalandığı andan etibarsız olması göstərilirdi.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyası Konstitusiyaya Aktının müddəalarına zidd gəlməyən yerlərdə qüvvədə qalırdı. Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və s. zidd olmayan digər qanunvericilik aktlarının hamısı Azərbaycan Respublikasında hüququ qüvvəsini saxlayırdı.

Konstitusiyaya Aktına görə ali qanunverici hakimiyyət Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə, Ali icraedici hakimiyyət Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və məhkəmə hakimiyyəti müstəqil məhkəmələrə-Konstitusiyaya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməyə və İqtisad Məhkəməsinə məxsusdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsini hazırlamaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Konstitusiyaya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul edilmiş və noyabrın 27-də qüvvəyə minmişdir.

24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir

Sual 2. Konstitusiyasının xüsusiyyətləri və funksiyaları

Konstitusiya cəmiyyət, dövlət, şəxsiyyət və kollektiv arasındakı əsas münasibətləri müəyyən edən və qanunvericilikdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik normalar sistemidir. Bu normalar sistemi xüsusi müdafiə ilə təmin olunur, çünki onlar dəyişdikdə bütün sistemə təsir göstərir. Konstitusiya dövlətçilik ənənələrini bəşəriyyətin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə əlaqələndirən, fərdin hüquqda yerini müəyyən edən və dövlət quruluşunda sabitliyi, varisliyi təmin edən xüsusi aktdır.

Konstitusiya müxtəlif funksiyalara malikdir. Onun əsas funksiyası hüquqi funksiyadır. O, nə qədər müxtəlif sosial hadisələrlə əlaqədar olsa da, konstitusiya hüquq normaları sistemidir və bu bütün hüquq sisteminə xas olan tənzimləmə, qorunma funksiyalarını yerinə yetirir. O həm də qanunvericilik sistemində bütün digər normaların keyfiyyət və xarakterinin müəyyən edilməsi üçün başqa heç bir hüquqi aktın malik olmadığı funksiyası-hüquq normalalarının hüququayğunluqlarının qiymətləndirilməsi, müəyyənləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir (**3.səh.56.**).

Konstitusiyasının ikinci funksiyası siyasi sistem ilə bağlı olan siyasi funksiyadır. Konstitusiyanın bu funksiyası hakimiyyətin təşkili və dövlətin əsasları ilə birbaşa bağlıdır. Konstitusiya fərdlərin siyasi sistemində, siyasi durumda davranış qaydalarını müəyyən edir, siyasi qüvvələrin hakimiyyəti əldə etməsinin sivil forma və üsullarını təsbit edir və nəhayət, siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasını formalaşdırır. Məhz konstitusiya normalar bütün siyasi qüvvələr üçün ümumi imperativlər müəyyən edir və siyasi sistemdə bu imperativlərə riayət olunmasına nəzarət edir.

Konstitusiyanın üçüncü funksiyası onun sosial funksiyasıdır. Konstitusiya ölkədəki sosial təbəqələrin ortaq mənafe və maraqlarını aşkara çıxarır. O, sosial sistemin başlıca üsurlərini bir-birilə əlaqələndirir və onlara hüquq çərçivəsində davranış imkanı verir, onları təşkilatlandırır. Ailə, din kimi sosial təşkilatlara, atalıq, analıq kimi sosial dəyərlərə təsir göstərərək, bütün sosial sistemdə mövcud münasibətlərə təsir edir və yeni dəyərlərin formalaşması üçün zəmin yaradır. Konstitusiya sosial sistemin sabitliyini təmin edir, onun inkişafının ümumi

əsaslarını müəyyənləşdirir. Təhsil, elm kimi sosial sistemin yaşamasına birbaşa təsir göstərən ünsürlərə təsir etməklə konstitusiya bu sistemin həyatı əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş olur. Dördüncü funksiya tərbiyəvi funksiyadır. Bu funksiya, hər şeydən əvvəl, hər bir insanda konstitusiyaya, qanunlara, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına və dövlətə hörmət ruhu aşılayır. O yeni zamanda müəyyən dünyagörüşünü ifadə edir.

Tərbiyəvi funksiya həm də insan-cəmiyyət-dövlət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və onların məsuliyyətini müəyyən etməkdə böyük rol oynayır. Konstitusiyanın tərbiyəvi funksiyasından danışarkən «12 Noyabr - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya günü»nün qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu fərmanda Azərbaycanda 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsinin Azərbaycanın milli dövlətçiliyi tarixində müstəsna əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, kütləvi informasiya vasitələrində Konstitusiyanın mahiyyətini işıqlandıran materialların dərc olunması, elm və təhsil müəssisələrində hər il Konstitusiyanın öyrənilməsi və izahı ilə bağlı elmi-nəzəri konfransların və digər tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Konstitusiyanın beşinci funksiyası iqtisadi funksiya. Konstitusiya xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyət formalarını elan və müdafiə edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hüquqi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası xalqın iradəsini ifadə edir. Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya digər üsullarla da qəbul olunur. Konstitusiya parlament tərəfindən xalqa bəxş edilir (mütləq monarxiyalarda). Lakin bu demokratik konstitusiyalar üçün xarakterik deyildir.

2) Konstitusiyanın təsisədi xarakterə malik olması. Konstitusiyalar cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət arasındakı əsas əlaqələrin özəyini qurur. O, əsas sosial-siyasi institutlara verilən tələbləri müəyyən etməklə onları formalaşdırır və bununla da, belə demək mümkünsə, bütün sistemin əsasını təşkil edir. O,

qanunvericilik sisteminin yaradılması və dəyişdirilməsi qaydalarını, onun məzmununu müəyyən edir. Bir sözlə, konstitusiya mövcud sistemin ən əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə sistemin necə olduğunu və necə olmalı olduğunu ortaya qoyur.

3) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Konstitusiya cari qanunvericiliyin hüquqi bazasını təşkil edir və onun xarakterini müəyyənləşdirir. Konstitusiya prinsipləri və normaları əsasında qanunlar və qanun qüvvəli aktlar işlənilib hazırlanır və təkmilləşdirilir. Məsələn, mülkiyyət hüququ bütün iqtisadi sistem üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla onun çıxış nöqtəsini təşkil edir. Seçki sistemi siyasi sistemin əsasını təşkil edən çox mühüm elementlərdən biridir. Elə buna görə də konstitusiya normaları bir çox hallarda konkret olmur və aid olduğu məsələnin ən əsas tərəflərini müəyyən edir.

4) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr Konstitusiyaya zidd olmamalıdır.

5) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası xüsusi qaydada mühafizə olunur. Konstitusiyanın mühafizəsində xüsusi rol Konstitusiya Məhkəməsinə verilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan normativ-aktların və dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğu məsələlərini həll edir.

6) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xüsusi qaydada dəyişikliklər və əlavələr qəbul edilir. Belə ki, konstitusiyanın qəbulu və dəyişdirilməsinin, ona əlavələr edilməsinin xüsusi qaydaları vardır (**7.səh.16**). Konstitusiyanın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərindən doğan ayrıca hüquqi xassələri də mövcuddur. Bunlara legitimlik, reallıq və stabillik xassələri aiddir.

Konstitusiyanın legitimliyi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Konstitusiyanın xalq tərəfindən seçilmiş ali nümayəndəli hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul edilməsi.

2. Ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilməsi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).

3. Xüsusi təsis yığıncağı tərəfindən qəbul edilməsi.

Konstitusiyanın reallıq xassəsinə aşağıdakılar daxildir:

1. Konstitusiya müddələrinin nizama saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməsi.

2. Konkret tarixi şəraitdə, tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.

3. Konstitusiya müddələrinin sosial nəticələrini əvvəlcədən görməsi (məqsəd və nəticə).

4. Konstitusiyanın real təminat verməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Konstitusiyanın hüquqi xassələrindən biri də onun sabitliyidir. Konstitusiya uzun müddət üçün nəzərdə tutulan normativ-hüquqi sənəd olduğuna görə o, konstitusion tənzimlənmənin obyektivi olan ictimai münasibətlərə məqsədyönlü təsir etməlidir. Bunun üçün cəmiyyətdə aşağıdakı şərtlərin olması zəruridir:

1. Qanunçuluq reciminə ciddi əməl olunmalıdır.

2. Hər hansı hüquq pozuntusuna qarşı dözümsüzlük tərbiyə edilməlidir.

3. Konstitusiyanın səmərəli müdafiə mexanizmi olmalıdır.

Sual 3. Konstitusiyasının strukturu və növləri

Konstitusiya modelinin qurulması, onun strukturunun işlənilib hazırlanması ilə başlanır. Konstitusiyanın xarici və daxili strukturu fərqləndirilir.

Konstitusiyanın xarici strukturu əsas qanunun digər hüquqi aktlarla, hüququn mənbələri ilə əlaqəsini, hüquqi sistemdə rolunu və əhəmiyyətini xarakterizə edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Jari qanunvericilik sisteminin fəaliyyətinin

hüquqi əsası olmaq etibarilə Konstitusiyaya ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Bütün qalan qanunlar və qanunqüvvəli aktlar onların əsas mənbəyi olan Konstitusiyaya uyğun gəlməlidir.

Konstitusiyanın daxili strukturu, əsas qanunun müxtəlif komponentləri (bölmələri, fəsiləri, maddələri) arasında əlaqələrin məcmusunu xarakterizə edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası preambuladan, 5 bölmədən, 12 fəsildən, 158 maddədən və keçid müddəalardan ibarətdir.

Preambula (latın sözü olub - qabaqdan gedən), qanunvericilik aktının, yaxud digər hüquqi aktın giriş və ya müqəddimə hissəsidir. Adətən, preambulada qısa formada həmin aktın məqsədi və vəzifələri, onun qəbul edilməsi şəraiti, halları və motivləri izah edilir. Konstitusiyanın bu hissəsi siyasi və ideoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Preambula Konstitusiyanın digər müddələrinin şərhində və tətbiqində normativ əhəmiyyətə malikdir (**8.səh.11**).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambulasında qeyd olunur:

- Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki, və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüquqdan istifadə edərək təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;

- Konstitusiyaya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;

- Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;

- Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq;

- Ədalətli, iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;

- Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Yuxarıda sadalanan ülvî niyyətlərlə ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 5 bölmədən ibarətdir:

Konstitusiyanın «Ümumi müddəalar» adlanan birinci bölməsi iki fəsildən ibarətdir. Altı maddədən (1-6-cı maddələr) ibarət olan birinci fəsil «Xalq hakimiyyəti», ikinci fəsil «Dövlətin əsasları» (7-23-cü maddələr) adlanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr» adlı ikinci bölmə əsas yer tutur. Bu bölmədə şəxsiyyətin hüququ vəziyyətini tənzimləyən əsas normalar birləşdirilmişdir. Bu bölmə iki fəsildən ibarətdir. Üçüncü fəsil - «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları (24-71) adlanır.

Dördüncü fəsil - «Vətəndaşların əsas vəzifələri» (72-80-cı maddələr).

«Dövlət hakimiyyəti» adlanan üçüncü bölmə dörd fəsli əhatə edir. Beşinci fəsil - «Qanunvericilik hakimiyyəti» (81-91-ci maddələr). Altıncı fəsil - «İcra hakimiyyəti» (99-124-cü maddələr). Yeddinci fəsil - «Məhkəmə hakimiyyəti» (125-133-cü maddələr). Səkkizinci fəsil - «Naxçıvan Muxtar Respublikası (134-141-ci maddələr).

Konstitusiyanın dördüncü bölməsi - «Yerli özünüidarəetmə» adlanır. Bu bölmə bir fəsildən ibarətdir. Doqquzuncu fəsil bələdiyyələr məsələsinə həsr edilmişdir (142-146-cı maddələri).

«Hüquq və qanun» Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının beşinci bölməsidir və bu bölmə aşağıdakı üç fəsli əhatə edir: qanunvericilik sistemi (10-cu fəsil), Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər (11-ci fəsil), Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr (12-ci fəsil).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının keçid müddəaları əsas qanunun ayrılmaz hissəsidir və konstitusiya normalarını tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada, əsas qanunun və ayrı-

ayrı konstitusiya normalarının qüvvəyə minməsi və müəyyən qanunların qəbul olunması vaxtı qeyd olunur.

Konstitusiyaları müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirmək olar.

Öz zahiri görünüşünə və formasına görə iki növ Konstitusiyalar olur: yazılı və şifahi. Yazılı konstitusiya vahid yazılı qanunvericilik aktının məcmusundan ibarət olmaqla dövlət hüququ institutlarını əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il), ABŞ Konstitusiyası (1787-ci il), Norveç Konstitusiyası (1814-cü il), Belçika Konstitusiyası (1831-ci il), İsveçrə Konstitusiyası (1874-cü il).

Şifahi konstitusiyalar bir çox parlament qanunlarından, məhkəmə prezidentlərindən, adətlərdən ibarətdir. Məsələn, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya.

Dəyişikliklərin, əlavələrin edilməsi qaydasına görə də iki növ konstitusiyalar fərqləndirilir: sabit və çevik.

Sabit sayılan konstitusiyaların dəyişdirilməsi olduqca mürəkkəbdir. Onun üçün xüsusi qayda müəyyən edilir. Buna misal olaraq, ABŞ, Fransanın konstitusiyalarını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında sabit hesab olunur. Çevik konstitusiyalar adi qanunların dəyişdirilməsi qaydası kimi parlament tərəfindən dəyişdirilir. Buna Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya Konstitusiyalarını misal göstərmək olar.

Mahiyyətinə görə, konstitusiyalar demokratik və qeyri-demokratik ola bilər.

Mahiyyətinə görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası demokratik konstitusiyadır. Özündə demokratik prinsipləri əks etdirən Azərbaycan dövlətin əsas qanunu Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edir.

Dövlət quruluşundan asılı olaraq konstitusiyalar federativ və unitar konstitusiyalara bölünür.

İdarəetmə formasından asılı olaraq konstitusiyalar monarxiya və respublika konstitusiyalarına bölünür.

Sual 4. Konstitusiyanın strukturu və növləri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər və əlavələr edilmə qaydaları.

Dövlətin əsas qanunu kimi Konstitusiyanın məzmunu cari qanunların məzmunundan bununla fərqlənir ki, onda əsas, ən sabit ictimai münasibətlər, uzun müddət üçün nəzərdə tutulan başlıca prinsipial müddəalar təsbit olunmuşdur. Adətən yeni Konstitusiyanın qəbul olunması cəmiyyətin həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar olur. Konstitusiyanın məzmununda ayrı-ayrı dəyişikliklərin edilməsi də ciddi əsaslandırılır. Məhz, bu baxımdan bir çox ölkələrdə dəyişiklərin edilməsi mürəkkəb qaydada həyata keçirilir. Məsələn; ABŞ-da Konstitusiyanın dəyişdirilməsi qaydası olduqca mürəkkəbdir. Konstitusiyaya əlavə və düzəliş Konqresin hər iki palatası olan senat və nümayəndələr palatasının üzvlərinin 2/3 hissəsinin razılığı və yaxud ştatların 2/3 hissəsinin tələbi üzrə çağırılmış xüsusi konvent tərəfindən edilə bilər. Konstitusiyanın 5-ci maddəsinə görə əlavə və düzəlişlər ştatların qanunverici məclislərinin və yaxud bu məqsəd üçün çağırılmış xüsusi konvent üzvlərinin 3/4 hissəsinin səs çoxluğu ilə təsdiq edilir. Əlavələrin qüvvəyə minməsi üçün onu 50 ştatdan 38 ştat bəyənməli və prezident təsdiq etməlidir. Məhz belə bir mürəkkəb qaydanın olması nəticəsində ABŞ konstitusiyasında qüvvədə olan 220 ilə yaxın dövr ərzində cəmi 27 əlavə edilmişdir.

Keçmiş Azərbaycan sovet dövlətinin konstitusiyaları, əsas qanunda dəyişikliklərin edilməsini olduqca sadələşdirmişdir. Məsələn, 1978-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə əsas qanunda dəyişikliklər etmək barədə qərar, respublika Ali Sovetin bütün deputatların ən azı üçdə iki hissəsindən ibarət çoxluğu tərəfindən qəbul olunurdu. Konstitusiyada bu cür sadə qaydada dəyişikliklərin edilməsi digər siyasi faktorlarla birgə Konstitusiyanın sabitliyinə mənfi təsir göstərirdi.

Dəyişikliklər, əlavə düzəlişlər edilmə qaydasına görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sabit konstitusiyadır.

Müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən referendum yolu ilə qəbul edilib və Konstitusiyanın mətnində dəyişikliklər yalnız referendumla qəbul edilə bilər. Beləliklə, xalqımızın iradəsini ifadə edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklər yalnız xalq tərəfindən referendumla qəbul edilə bilər (**1.mad.152**).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının mətnində dəyişiklikləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və ya Azərbaycan Respublikası Prezidenti təklif etdikdə, təklif olunan dəyişikliklərə dair əvvəlcədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin rəyi alınır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi referendumla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklərə dair qərar qəbul edə bilməz.

Konstitusiyanın 1-ci, 2-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci və 21-ci maddələrində dəyişikliklər və ya onların ləğv edilməsi haqqında, 3-cü fəslində nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ləğv və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz (**1.mad.155**).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 95 səs çoxluğu ilə Konstitusiya qanunları şəklində qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr haqqında Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində iki dəfə səsə qoyulur. İkinci səsvermə birinci səsvermədən 6 ay sonra keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr haqqında Konstitusiya qanunları həm birinci, həm də ikinci səsvermədən sonra bu Konstitusiyada qanunlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydada Azərbaycan Respublikası Prezidentinə imzalanmaq üçün təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr haqqında Konstitusiya qanunları Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti tərəfindən ikinci səsvermədən sonra imzalandıqda qüvvəyə minir (**1.mad.156**).

Konstitusiyanın müsbət cəhəti onunla izah olunur ki, burada hansı subyektlərin əsas qanunda əlavələrin təklif edilməsi təşəbbüsünə malik olması dəqiq müəyyən olunub.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 157-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin azı 63 deputatı təklif edə bilərlər.

Konstitusiyanın 158-ci maddəsinə əsasən, konstitusiyanın birinci bölməsində əks etdirilmiş müddəalarla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə təklif edilə bilməz.

NƏTİJƏ

Demokratik hüquqi dövlətdə Konstitusiya nəinki dövlətin, habelə xalqın dövlətçilik iradəsini, suverenliyi ifadə etdirən cəmiyyətin də əsas qanunudur. Konstitusiya insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarını, hakimiyyətin ictimai-siyasi institutlarını və xalqın özünüidarə sistemini təsbit edir, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının və inkişafının hüquqi əsası kimi çıxış edir.

Konstitusiyanı cəmiyyətin mikromodeli, hüquqi nişanı kimi təsəvvür etmək olar. Məhz onun hüdudlarında və əsasında dövlət hakimiyyəti mexanizmi fəaliyyət

göstərir, vətəndaşların hüquq və azadlıqları müdafiə olunur, ictimai inkişafın sahələri qabaqcadan müəyyənləşdirilir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya tənzimlənməsi vektoru kimi hər halda ictimai həyata deyil, dövlət həyatı istiqamətində daha çox meyillidir. Çünki cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsaslarını, iqtisadi, sosial, mədəni həyatın bütün davranış normalarını Konstitusiya tənzimlənməsi ilə əhatə etmək çətindir.